

İbayev Nemət Alish oğlu²⁰

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Milli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, ədəbi tənqidinin, türkologiyanın formalaşmasında, milli dilçilik elminin təşəkkülündə, ədəbi-nəzəri fikrimizin elmi əsaslarla hazırlanmasında Bəkir Çobanzadənin müstəsna xidmətləri var. Qeyri adi istedadı, öz üzərində işləməsi və elmdə prinsipiallığı sayəsində çoxlarının qıbtə edə biləcəyi elmi mövqə qazanmışdır.

Kırım vilayətinin Simveropol qəzasının Qarasubazar şəhərində anadan olan Bəkir Çobanzadə 1908-ci ildə Kırımdakı Dini Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən Türkiyəyə göndərilmiş, İstanbul Universitetində üçillik kurs bitirmişdir. Daha sonra Budapeşt Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1920-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək Kırma gəlmişdir. 1922-ci ildən Kırım Universitetində professor kimi fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda əlifba islahatları başlayanda o, rəsmi olaraq Bakıya dəvət olunmuş və 1927-ci ildə SSRİ MİK-nin qərarı ilə yaradılan Əlifba Komitəsinə sədr təyin olunmuşdur.

Hər şeydən əvvəl, dilçi-türkoqolq olan Bəkir Çobanzadə təkcə türk yox, dünya dilçilik elminin inkişafına təsir göstərən istedadlı bir ədəbi şəxsiyyət kimi parlanmışdır. Alman, macar, fransız, ərəb, fars, rus və bütün türk dillərini mükəmməl bildiyinə görə hər hansı bir dilçilik məsələsinin tədqiqatında müqayisəli dilçiliyin nailiyyətlərinə arxalanır, geniş müqayisələr, paralellər aparırdı. Qısa müddətli ömür yolunda 300-dən çox kitab və məqalələr yazmışdır. Xüsusən "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" (1924), "Türk dili sərfələrinin ümumi qüsurları" (1924), "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. I hissə" (1926), "Qumik dili və ədəbiyyatı tədqiqləri" (1926), "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu" (1926), "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu II hissə" (1927), "Türk-tatar dialektologiyası" (1927), "Türk ədəbiyyatı (əski türk ədəbiyyatının xülasələri)" (1929), "Türk ədəbiyyatı (xalq ədəbiyyatı xülasələri)" (1929), "Türk dili (birinci kurs)" (1929), "Kırım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik" (1929), "Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü" (1930), "Türk qrammeri" (1930), "Kitabi-Dədə Qorqud"un ədəbi-lingvistik təhlili", "Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı" və sair əsərlərini yazmışdır.

Bu əsərlərin əksəriyyəti I Türkoqolji qurultayı ərəfəsi və ondan bir neçə il sonra meydana çıxmışdır. Qurultayda o məzmunlu çıxış etmiş, onun təşkilində mühüm işlər görmüş, fəaliyyəti dövründə türk-tatar dillərinin elmi əsaslarının, üslubiyyatının, fonetika və sintaksisinin hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Dillərin əmələ gəlməsi ilə bağlı maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürən Bəkir Çobanzadə "təbiət nəzəriyyəsi", "əmək nəzəriyyəsi", "səs təqlidi nəzəriyyəsi", "nidalar nəzəriyyəsi", "emosional nəzəriyyə" və başqa konseptual nəzəriyyələrə əsaslanmış, eyni zamanda özü bu barədə müstəqil dilçilik nəzəriyyəsi yaratmışdır. "Dilə ictimai hadisə kimi baxan alim bir çoxlarından fərqli olaraq, dilin əmələ gəlməsi ilə onun mənşəyi məsələsini eyniləşdirmir, onların arasına bərabərlik işarəsi qoymurdu. Bəkir Çobanzadə dilin mənşəyi dedikdə ayrı-ayrı dillərin necə və nə zaman yaranması, dilin əmələ gəlməsi dedikdə isə, ümumiyyətlə, insan cəmiyyətində dilin əmələ gəlməsini nəzərdə tuturdu". (1,73)

Həyatının müəyyən hissəsini Azərbaycanda keçirdiyi 20-30-cu illərdə Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin yeni elmi əsaslarla işlənilməsində, milli dilin imla, orfoqrafiya qaydaları haqqında monoqrafiya və məqalələr işləyib. Ayrı-ayrı türkdilli xalqların dilçilik problemlərindən bəhs edəndə də ümumtürk ortaqlıqlarından çıxış edir, məsələyə geniş kontekstdən yanaşdığına görə obyektiv nəticələrə gəlirdi.

Bəkir Çobanzadə Avropa və rus alimlərindən Fridrix Şleyxerin, Frans Boppun, Jukov Qrimin, L.Radlovun, A.N.Samaylovskinin dilçilik görüşləri ilə yaxından tanış olmuşdu. Dilçiliyin fundamental qanunlarını mükəmməl mənimsəməsi sayəsində türkologiyanın yaranması, təşəkkülü və sonrakı inkişaf mərhələləri ilə bağlı maraqlı konsepsiya yarada bilmişdi. Belə ki, alim Şərqdə türkologiyanın yaranmasının islamaqədərki sivilizasiya ilə bağlı olduğunu düzgün mövqedən izah edə bilmiş, tarixi-müqayisəli dilçilik metoduna yeniliklər gətirmişdir.

"Evdə pedaqoji texnikumu" türk ədəbiyyatı dərslində "Sənət surətlər vasitəsi ilə həyatı görmək və anlamaqdır!". O Berksençi Uoqovskinin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Çobanzadə deyirdi ki, sənət duyğuların surətlər vasitəsi ilə bir sistem altına alınmışdır. Bu nəzəriyyə də rus ədəbiyyatşünası Pereverzevin sənət görüşlərindən irəli gəlirdi ki, sonralar sosialist realizmi estetikası tərəfindən antimarksist nəzəriyyə kimi dəyərləndirildi. (2)

Bəkir Çobanzadənin "Türk qrammeri" (F.Ağazadə ilə birlikdə) əsəri Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışan və bunlar üzərində ətraflı danışan birinci əsərdir. Azərbaycan və türk dili müəllimləri üçün nəzərdə tutulub. Məqsəd məktəblərdə türkdilli imla və dilinin düzgün metodlar əsasında həyata keçirilməsinə xidmət göstərməkdir. "Səslər uyuşması" bəhsində türkoqolji nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət daşıyan səslərin uyuşması məsələsindən bəhs edərək, bu hadisənin səbəbini dilimizin iltisacı bir dil olmasında görürdü.

Həmin problem 30-cu illərə qədər türkologiyada qaranlıq qalan mühüm bir məsələ idi. O səslər uyuşmasının müəyyən bir məqsədə xidmət etdiyini bildirirdi ki, uyuşma və ya indiyə qədər təbir edildiyi kimi ahəng hadisəsi hecaları bir-birinə iltisacı olmamaları dolaylı zərif surətdə bağlanmaq məqsədinə xidmət edirdi. Səslər uyuşması hadisəsini izah edərkən müəllif damağarxası (qalın – a, r, k, y) və domaqönü (incə - e, ə, i, u) saitlər üçün 8 dusturdan ibarət bir dil qanunu hazırlamışdı. 30-cu illərdə imla konfransları keçirilirdi və bu konfranslarda Bəkir Çobanzadə fəal iştirak edir, maraqlı məruzələr hazırlayırdı, imla qaydaları haqqında konkret təkliflərlə çıxış edirdi. 1924-cü illərdə Azərnişr Bəkir Çobanzadənin "Türk-Tatar lisanıyyatına mədxəl" əsərini çapdan buraxıb. O dövrdə rus dilçiliyində də milli dilin əcnəbi sözlərlə yerli-yersiz doldurulmasına qarşı çıxanlar az deyildi. Marksist dilçilik bunu sonralar "şişkonçuluq" kimi qələmə verdi. Eyni problem Bəkir Çobanzadənin əsərində də qaldırılırdı. O yazırdı: "Bu xüsusda əskimiz lüğətləri hansı "divan lüğət iltürk "ibni məhinə lüğəti", "kutatku bilik", "qıtab də də kuqkud", "Məhəmməd Bakir" və "Əlişir Nəvai" əsərlərinin mütaliəsi, pək böyük sərmayə verə bilir. Hər nə kadar bu növ sözlər əskilmiş sayılsa da, onların təşəqqubati, əsil və məcazi mənaları həmin türk-tatar lisanlarına tamamilə uzaq və bu dillərdə konuşanların lisanları vicdanına tədaisinə büsbütün yabançı deyildir" (3,25).

Bu əsərində Bəkir Çobanzadə türk-tatar dillərinin lüğətinin hazırlanmasını vacib hesab edirdi. O, əcnəbi sözlərdən təmizlənen ümumi ədəbi türk-tatar dili meydana gəlməsini istəyirdi: "Burada söz osmanlı türklərinindir. Onların ədəbiyyatı daha geniş,

²⁰Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru nemetibayev@gmail.com

münəvvərləri daha çox və mətbuatları daha müntəzəm olduğundan atacaqları hər hansı bir addım. Rusiya türkləri arasında başlamış əlifba cərəyanlarının hansının qalib gələcəyini qəti surətdə təyin edə biləcəkdir”.

Bəkir Çobanzadə türk dili, imlası, lüğət tərkibi haqqında fikirləri marksist dilçilikdə “metoforik konsepsiyası” hesab olunurdu: “Çobanzadənin metafizik konsepsiyasına görə dillərin yalnız bir məna ifadə edən bir keyfiyyət daşıyan faktlarını müqayisə etmək olarmış. O, özünün türk-tatar lisanıyyatına mədxəl, türkdilli tədris üsulu və qrammer kitablarına başdan-baş bu əsas ilə düşmüşdür. Bu formalist metodun marksist-dinamik metodla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu metod Uşakovların metafizik-formalist metodundan başqa bir şey deyildir” (5).

B.Çobanzadənin dilçilik görüşlərinə görə, bir çox dillər əvvəllər bir yerdə yaşayan insanların ayrılması ilə əmələ gəlmişdir. Bu nəzəriyyə “ana dillərin” olmasını sübut edən bir nəzəriyyə idi. Bildirilirdi ki, ayrı-ayrı dillər vahid bir ana dilindən meydana gəlmiş. Hər bir dilin uğurlu bir dövrü olmuşdur. O qeyd edirdi ki, azəri ləhcəsi türk-tatar dilinin bir parçası, bir ləhcəsidir. Bəkir Çobanzadə dünya dilçilik təcrübəsinə əsaslanaraq ayrı-ayrı dillərin morfoloji və genoloji təsnifatını aparır, hər bir dilin xarakterik cəhətlərini, tipoloji təsnifatını verirdi. O, morfoloji xüsusiyyətlərinə görə dilləri aşağıdakı kimi təsnif edirdi:

Dərin, yaxud hecalı lisanlar;

Tərkibi lisanlar;

Minsərif dillər;

İltisəqi (yapışdırma) lisanlar.

Belə ki, Bəkir Çobanzadə birinci qrupa şəkilçisiz dilləri, ikinci qrupa müəyyən sözlərin vahid tərkib əmələ gətirərək işlənən dilləri, üçüncü qrupa köklərin dəyişməsi ilə yaranan dilləri, dördüncü qrupa şəkilçilərin iştirakı ilə yaranan dilləri aid edirdi. Bəkir Çobanzadə eyni zamanda dillərin genoloji təsnifatını aparır, onların yaranması, formalaşması haqqında bu gün də əhəmiyyətini saxlayan elmi nəticələr

əldə edirdi. Professor 30-cu illərdə N.Y.Marrın qohum dillərin bir-birindən əmələ gəlməsi ilə bağlı nəzəriyyəsinə qarşı çıxır, marksist estetikənin dilçilik konsepsiyalarını rədd edirdi ki, bu da onun repressiya ilə üz-üzə qalmasında az rol oynamadı.

Dilin yaranması, təşəkkülü sahəsində professorun özünəməxsus fikir və mülahizələri vardı. Belə qənaətə gəlirdi ki, türk-tatar dilləri xalq danışığı dilindən bəhrələnməli, imkan daxilində fars və ərəb dillərinin söz və ifadələrdən imtina etməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən xalq danışığı dilinin imkanlarını açıb göstərir, fars və ərəb dillərindəki izafət tərkiblərinin Azərbaycan dilini ağırlaşdırdığını bildirdi: “O, xalqın qəbul etmədiyi, pasport verib dilin lüğət fonduna salmadığı sözlərin ədəbi dildə qalmasını da məqbul hesab etmirdi.

Bəkir Çobanzadə elmi-ədəbi fəaliyyəti dövründə 150 elmi tədqiqat əsəri yazıb ki, bunun təxminən yüzü Azərbaycan dilindədir. Bu əsərlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilçiliyinin leksik, qrammatik, fonetik tərkibi ilə bağlıdır, dilçilik sahəsində xeyli sayda mütəxəssislər yetişdirib. O müxtəlif əsərlərində çoxəsrlik tarixi olan yazılı sənət abidələri arasında ədəbi paralellər aparır, təfəkkür nöqtəyi-nəzərindən türk dastanşünaslığının tipoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarırdı. Firdovsinin “Şahnamə”si ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında maraqlı, orijinal müqayisələr aparması fikrimizi bir daha təsdiq edir. Bu müqayisələrdə türk və fars etnik-mədəni ənənələrinin özünəməxsusluğu aşkar olunurdu. Problemə daha köklü yanaşan Bəkir Çobanzadə “Şahnamə”nin hardan gəldiyi, Antik Yunan ədəbiyyatındakı süjetlər haqqında tutarlı dəlil-sübutlar ortaya qoyur, “İliada”, “Odisey”dəki oxşar süjetləri, tipoloji keyfiyyətləri konkret faktlara əsasən müəyyənləşdirirdi. O, eyni zamanda “Hamlet”, “Don Kixot”, “Faust” kimi əsərləri də qədim yunan ədəbiyyatındakı “İliada” və “Odisey” əsərləri ilə müqayisə edərək belə qərara gəlirdi ki, ümumbəşəri ideyalar və dəyərlər Şərqdə və Qərbdə zaman-zaman bir-birinə ötürülür, oxşar süjetlər və hadisələr təkrar olunur. Lakin düşüncə, milli dil bu əsərlərin ümumi dəyərini artırır.

Bəkir Çobanzadə istər dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq görüşlərində ümumtürk ortaq mənəvi dəyərlərinə əsaslanır, çoxşaxəli fəaliyyətində milli məfkurənin formalaşmasına təsir göstərirdi. Eyni zamanda uzun müddət davam edən dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq məktəbi yaratmış, ictimai-ədəbi fikrin inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və sintaksis quruluşu, əlifba islahatları, yeni imla qaydaları haqqında bəzi fikirləri ilk dəfə tədqiq olunur, onun ümumtürk ortaq mənəvi dəyərlərlə bağlı elmi konsepsiyası müasir dilçilik meyarları ilə öyrənilir.

Nəzəri-praktik əhəmiyyəti: Məqalə dilşünaslığın aktual problemlərinin araşdırılması baxımından nəzəri əhəmiyyətə malikdir, ali məktəb tələbələri, magistrələr, dilçiliyin problemlərini tədqiqat predmeti kimi seçən mütəxəssislər üçün praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı C. Bəkir Çobanzadə. Bakı, ARDTX-nin H.Əliyev adına Akademiyasının Nəşriyyat-poliqrafiya məkanı, 2018
2. H.Mehdi. Professor Çobanzadə. Marksist və proletar ədəbiyyatı. “Kommunist” qəzeti, 28 yanvar, 1931-ci il
3. Çobanzadə B. Türk-tatar Lisanıyyatına mədxəl. Bakı, Azərnəşr, 1925
4. Kırımlı İ. Maskalı pantürkizm məfkurəsini qəti olaraq dəf edəlim. “Kommunist” qəzeti, 6 aprel, 1931
5. Əsgərov H. Marksist lisanıyyat uğrunda mübarizə. Kommunist qəzeti, 13 may, 1931
6. Fikrin karvanı. Bakı. Yazıcı, 1984

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, türkologiya, fonetik, leksik, sintaktik

Key words: Bakir Chobanzadeh, turkology, phonetics, lexical composition, syntax

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, тюркологии, фонетики, лексическом составе языка, синтаксической

Summary

Bakir Chobanzadeh's linguistics opinions

Bakir Chobanzadeh has a special place among the outstanding figures of turkology and our literary criticism at the beginning of the XX century.

Bakir Chobanzadeh who said that all – Turkish social and cultural environment having common values, he carried out systematic research about dictation rules, phonetics, lexical composition of the language, syntax structure of sentences in all – Turkish language and as well as Azerbaijan. His linguistics opinions have been investigated in the article.

Резюме

Языковедческие взгляды Бекира Чобанзаде

Бекир Чобанзаде имеет особое место в ряду видных персон нашего литературоведения, тюркологии в начале XX века. Бекир Чобанзаде, который заявлял об общих ценностях общетюркской культурной среды, провел системные исследовательские работы о правилах правописания, фонетики, лексическом составе языка, синтаксической структуре предложений в азербайджанском, а также в общетюркском языковедении. В статье исследуются его языковедческие взгляды.

Rəyçi: professor Aslan Bayramov